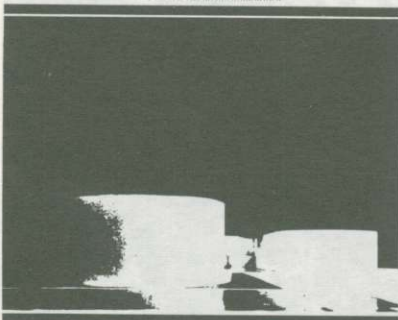

kritiek & onderwijs

Kritiek en ontwerp

Proeven van architectuurkritiek

Arie Graafland, wetenschappelijk medewerker aan de afdeling Bouwkunde (TH-Delft), is verbonden aan de vakgroep stedenbouwkunde en planologie: sector 'planningstheorie'. De sector biedt een drietal tweedejaars-projecten aan en verzorgt tevens een aantal colleges en vakoefeningen. De specifieke benadering van architectuur (in praktijk en onderwijs) die Graafland in zijn artikel beoogt, wordt ook binnen dit onderwijs gerealiseerd.

Het seminar 'ontwerp en theorie' (afdeling Bouwkunde, mei 1981) dat destijds door het werkverband van Graafland werd georganiseerd, ging eveneens in op deze problematiek (zie de twee bundels 'ontwerp en theorie'; onder redactie van A. Graafland en H. Tilman). De inzet van het seminar wordt aardig weergegeven door het citaat van Francesco Dal Co op de omslag van de tweede bundel: 'Ik ben niet geïnteresseerd in het gebruik van traditionele categorieën van de kritiek, die het mogelijk maken bouwwerken te catalogiseren door middel van abstracte esthetisch-sociologische beoordelingscriteria. Ik geloof dat de taak van de kritiek precies de tegenovergestelde is.'

De benadering van Graafland probeert recht te doen aan het architectonisch ontwerp zelf. Het gaat niet om een sociologie van het ontwerp (al dan niet gefixeerd door de vermeende ster-rol van de meester-architect). Ook kan niet strikt worden uitgegaan van het ontwerp zelf: een immanente benadering. Graafland probeert in zijn artikel daarentegen het maatschappelijke van het architectonisch ontwerp

aan te geven, evenwel zonder te vervallen in een sociologische of immanente benadering. 'Want de verbanden tussen ontwerp en maatschappij zijn noch te banaal, noch verwaarloosbaar, ze moeten worden opgespoord! Overigens bepaald geen gemakkelijk karwei.

Het ontwerp neemt binnen de optiek van Graafland het maatschappelijke niet op als uitwendige 'boodschap', maar immanent: in het architectonisch materiaal (vergelijk de Russische Formalisten). 'Ontwerp is geen representatie, geen taal, geen duidelijk beeld, ontwerp is een gelaagde figuratie die met eigen esthetische en technische middelen het 'maatschappelijke' opneemt en reproduceert.' (Graafland)

Onderzoek naar het ontwerp moet aldus worden uitgewerkt in een esthetische theorie. Hiertoe introduceert Graafland het begrippenpaar produktiekrachten—productieverhoudingen in de ontwerparbeid.

Onder produktieverhoudingen verstaat hij de economische, politieke en ideologische voorwaarden waaronder ieder ontwerp en de reacties erop (perceptie en smaak) hun plaats hebben. Dus de smaak en perceptie van bewoners en gebruikers worden binnen deze optiek niet geëlimineerd. Het onderzoek moet vanuit een andere verhouding gedacht worden, volgens Graafland vanuit een psycho-analytische context.

Of de psycho-analyse als maatschappijtheorie ten behoeve van ontwerp-onderzoek geschikt kan worden geacht, blijft echter voorlopig nog een open vraag. (RvdB)

1. De Amerikaan Julian Schnabel wordt wel vergeleken met Rauschenberg. De overeenkomst berust dan op de materiaalbehandeling, stukgeslagen borden op het doek gelijmd. René Ricard schreef een artikel over hem: 'Niet over Julian Schnabel', *Museumjournaal*, nr. 7, 1981. De Duitser Anselm Kiefer illustreert met zijn schilderijen historische thema's. Marlis Gräterich geeft een adekwate typering van zijn schilderijen op het Biennale Park in Venetië (1980), die daar geëxposeerd waren met beelden van Georg Baselitz: "Zijn aanwezigheid (Baselitz, AG) werd omringd met Anselm Kiefer's geschilderde, imitatie-eikenhouten balken waarbinnen het knetterende Germaanse huiselijke vuur brandde en grote geesten verschenen. Kiefer toonde nauwelijks leesbare namen (als uit de as herrezen feniksen), maar in zijn schilderkunst bleven levende herinneringen aan hen achterwege. Toen werd voor mij de geestelijke achtergrond van deze Duitse hallen in het kunstwoud op de oude kunstlagune Venetië ineens duidelijk: ze had verwantschap met het werk van de regisseur Syberberg, ze was een film uit Duitsland" (Marlis Gräterich, *Natuurlijke gevoelens voor kunstmatige werelden*, *Museumjournaal*, nr. 5, 1981).

Rudy Fuchs schreef een artikel over Kiefer: 'Kiefer schildert', *Museumjournaal*, nr. 7, 1980.

2. J. Habermas, Het moderne – Een onvoltooid projekt, *Raster* 19/1981. Zie ook het artikel van Cyrille Offermans, *Voor een onverkorte rationaliteit: een gooi naar het onhaalbare*. *Kanttekeningen bij de Adorno-rede van Jürgen Habermas* en: Cyrille Offermans, *Macht als trauma, Essays over de Kritische Theorie van de Frankfurter Schule*.

vooraf

De architectuur maakt tegenstrijdige ontwikkelingen door. Enerzijds een oplevende belangstelling voor de Stijl en het Nieuwe Bouwen, anderzijds een dominante ontwerpkuil die veelvormigheid, menselijke maat en (ongekompliceerde) belevingswaarden centraal stelt. Gaan we een neo-funktionalisme in de architectuur tegemoet? Geeft de huidige belangstelling voor Rem Koolhaas een kerend tij in de ontwerpkuil te zien? Voorlopig is er nog niet veel gebouwd, de kleinschaligheid lijkt nog vast in het zadel te zitten. Spontaneïteit en subjektiviteit zijn nog steeds de wachtwoorden, ook in de moderne kunst. Kiefer en Schnabel komen met een loodzware vorm van zelfexpressie, het spontanisme heet hier Nieuwe Wilden.¹

De kunst- en architectuurkritiek lijken voor eenzelfde probleem te staan; hoe brengen we het veld in kaart? De Documenta in Kassel en de discussie over het Post-Modernisme hebben in ieder geval één probleem gemeen: hoe brengen we nog onderscheid aan in de huidige produktie? De oplossing lijkt voorlopig het eclecticisme te zijn. Van de nood een deugd. Charles Jencks' *The Language of Post-Modern Architecture* is het meest sprekende voorbeeld van de onmacht in de architectuurkritiek. Het Post-Modernisme hanteert een *plural coding*. Het Post-Modernisme overwint de taal van de Moderne Beweging, de 'élitaire' taal van de meesters van de moderne architectuur wordt getransformeerd in de 'slang' van de straat. Het wachtwoord is hier 'pluriformiteit', Hegel's *Zeitgeist* als vermeende tegenstander. Maar onder het pluriforme gras zit de bekende adder, het eclecticisme is de 'natuurlijke' evolutie van de cultuur. Wat breedsprakig eerst

losgelaten wordt, wordt via de achterdeur weer binnengehaald. Op die manier is Hans Hollein geen toeval, maar *noodzakelijkheid*. Dat de ontwikkeling van de avant-garde niet te rekonstrueren is zonder de relatieve *autonomie* van het ontwerp, is voor het 'eclecticisme' geen probleem. In deze architectonische nacht zijn alle koeien zwart. Daarmee is niet gezegd dat de architectuurkritiek voor een eenvoudige opgave staat. Integendeel. Ik heb niet de pretentie het probleem in één klap op te lossen. Daarvoor zijn de voetangels en klemmen te veelvuldig aanwezig. Wat mij echter wel noodzakelijk lijkt, is dat de architectuurkritiek een verbinding tot stand brengt, een verbinding tussen filosofie en esthetische theorie. Op die manier lijkt het mogelijk althans iets op te lossen van de huidige spraakverwarring. Een opvallende bijdrage op dit gebied lijkt me Habermas' lezing die hij uitsprak bij het ontvangen van de Adornoprijs.²

In zijn lezing zei hij het volgende: 'Na de schilders en de cineasten zijn nu ook de architecten tot de Biennale in Venetië toegelaten. In de echo op deze eerste architectuurbienale klonk teleurstelling door. De exposanten in Venetië vormen een avant-garde met verkeerde fronten. Onder het motto 'Het heden van het verleden' braken ze met een traditie van het moderne om plaats te maken voor een nieuw soort historicisme. Naar aanleiding daarvan formuleerde de kritikus van de Frankfurter Allgemeine Zeitung een stelling waarvan de diagnostische betekenis voor deze tijd boven de aanleiding uitgaat: 'De postmodernen stellen zich ondubbelzinnig op als antimodernen.'

Habermas' stellingname is daarom zo interessant omdat hij formuleert wat bij veel architectuurkritiek achterwege blijft, namelijk het *kriterium van de kritiek*. Dit kriterium omschrijft hij als volgt: 'deze uitspraak geldt voor een effectieve stroming die in de poriën van alle gebieden van het intellectuele leven is binnengedrongen en die aanleiding heeft gegeven tot getheoretiseerd over het einde van het tijdperk van de verlichting, over het postmoderne en over de nageschiedenis, aanleiding kortom tot een nieuw conservatisme'. De kritiek op de 'affektieve stroming' lijkt me terecht. Ten onrechte rekent hij de filosofie van Bataille, Foucault en Derrida tot een jong conservatisme. Met name Foucault en Deleuze (die hier ook toe gerekend kan worden) leveren legio aangrijpingspunten om zowel de 'affektieve stroming' als Habermas' onwonderbaarlijk vertrouwen in de ratio te kritiseren. Juist zij zijn belangrijk om de verbinding tussen filosofie en esthetische theorie tot stand te brengen. Het artikel van Offermans *Voor een onverkorte rationaliteit: een gooi naar het onhaalbare* is hierin baanbrekend, het legt terecht een verbinding Foucault-Adorno. Adorno's esthetische theorie is niet één van de eenvoudigste en toegankelijkste. Maar het is zeker een bruikbaar instrument om de nadagen van de Moderne Beweging in kaart te brengen. Met de rekonstruktie van deze kaart hoop ik twee dingen in één tot stand te brengen, het uitzetten van een analytisch kader voor de kritiek en de kritiek van de kritiek. Dat laatste betekent een thematisering van *Kritiek en Ontwerp* van Barbieri en Boekraad. Daarbij gaat het me niet om een recensie (dat is al gedaan door Taverne³, maar om een *themativering*. Waardeoordelen over het boek heb ik niet, dat lijkt me te stroken met een plananalytische benadering.

plananalyse

'Kennelijk zijn de verbindingen tussen ontwerp en maatschappij óf te banaal óf te verwaarloosbaar om nog een rol te spelen in het architectuurtheoretische debat. Gelukkig is de tijd van overdreven maatschappelijke pretenties van architecten, stedenbouwers en theoretici voorbij.' Met deze konstatering besluit Dettingmeyer zijn bespreking van *Machinaties* (De Graaf, Nijenhuis) en *Het architectonisch denken* (Tzonis) (in *De Groene*, september '82)⁴. Hoewel hij terecht constateert dat het zoeken naar de rol van historie en kritiek pas begonnen is, blijft de bespreking van de twee boeken precies binnen de door de boeken zelf geprogrammeerde probleemstelling en produceert Dettingmeyer op die manier de architectuurkritiek als mimicry. Noch Tzonis' onderscheidingen in 'voorrational' en 'rationeel', zijn gebruik van de ontwerptheorie in een planningtheoretische kontekst (als 'beslissingsprocedure'), noch de 'dromologie' van Virilio en de invloed van de Cheshire kat, Baudrillard (Sierksma), op *Machinaties* komen boven water⁵. De vergelijking van de twee komt voort uit het gegeven dat zij van dezelfde drukpers zijn gerold. De essentie van de kritiek lijkt mij te liggen in een *tendentie* verschuiving van de probleemstelling. Dettingmeyer blijft in die zin binnen de probleemstelling van de twee boeken (waaruit uiteraard een consistentiekritiek kan voortkomen). De andere kant lijkt me het 'waardeoordeel' in de kritiek, vanuit een eigen opvatting wordt het boek gekritiseerd. Meestal 'mist' men iets, nl. datgene wat de recensent zelf belangrijk vindt. Ik zal proberen beide uitersten te vermijden, de beoordeling of dat lukt is aan de lezer.

De gebundelde essays van Barbieri en Boekraad zijn verschenen onder de titel *Kritiek en Ontwerp*, Proeven van architectuurkritiek, en komen van de SUN⁶. Het boek valt uiteen in drie delen, Ontwerp en vertoog, Architectonisch object en stad en Architectonische cultuur en beleid. Het geheel wordt voorafgegaan door een inleidend artikel Vormgeving en normstelling in de moderne Nederlandse architectuur. Het gehele boek is een

overzicht van reflecties naar aanleiding van markante gebeurtenissen in de architectonische cultuur van de laatste tien jaar. De theoretische ontwikkelingen op de TH-Delft, Bouwkunde, zijn voor een deel afleesbaar in de teksten, de besprekingen raken 'architektonische gebeurtenissen' die interveniëren in wat ik met enige terughoudendheid de 'Nederlandse cultuurpolitiek' noem en proberen in dit bewegende veld een kritische positie in te nemen. Dat stelt tegelijkertijd de vraag naar de positie van de kritiek en de geschiedenis, een thema dat in vrijwel alle bijdragen is terug te vinden. Dat stelt tevens de positie van de kritikus van de kritiek; (alsof je het eerder hoorde) op welke wijze, of belangrijker, vanuit welke 'positie' neemt hij deel aan de kritiek. Daar is een eenvoudig antwoord op te geven, er is geen 'positie'. Evenmin is er het wetend oog van de kritikus, de plaats van de kritikus is *een lege*.

Wat wel gedaan kan worden is het uitzetten van een interpretatiekader waarin fragmenten van het 'geheel' van *Kritiek en Ontwerp* gevat kan worden. Daarvoor neem ik geen 'eigen invalshoek' of iets wat daarop lijkt, maar een belangrijk thema dat de schrijvers in het Voorwoord aangeven, nl. de werkwijze van de *plananalyse*. De plananalyse is in het ontwerponderwijs ingevoerd als alternatief voor de heersende ongestructureerde intuïtieve benadering. In de plananalyse wordt de nadruk gelegd op het *materiaal* dat de ontwerper ter beschikking staat, en niet de *houding* van de architect. Dit ontwerp materiaal, zo zeggen de schrijvers, wordt door *démontage* uit 'historische' plannen verkregen, losgemaakt uit zijn vroegere kontekst om zo gemonteerd te kunnen worden in een aktueel ontwerp. Op analoge wijze zal ik de teksten bespreken, allereerst een thematisering van 'houding' van de architect en 'architektonisch materiaal', tegelijkertijd een verbinding naar het ontwerponderwijs aan de Afdeling. Het openingsartikel 'Vormgeving en normstelling' wordt gebruikt als kapstok, andere tekstfragmenten worden hieraan gerelateerd. Maar allereerst dus 'houding' en 'materiaal', de plaats waar het doek valt voor de autonome ontwerper (en kritikus). (AG)

(boven) J. Schnabel, *What Once Denoted Chaos is Now a Matter of Record*, olie, hout en borden, 1980-81, 'Het fluweel is zo zacht dat de verf er niet intrekt; rusteloos zweeft het meer dan een centimeter boven het oppervlak. Er gaat iets fysiek bevredigends uit van de manier waarop de verf is aangebracht.' (René Ricard)

3. Ed Taverne, Recepten voor de stedenbouw, *NRC-Handelsblad*, 5/11/82 en: Ed Taverne, Tien jaar architectuur in Nederland, *Futura*, dec. 1982.
4. Alexander Tzonis, *Het architectonische denken*, *Sun-schrift* 189, 1982. en: Jan de Graaf & Wim Nijenhuis, *Machinaties*, Architectuurcahier, *Sun-schrift* 187, 1981.
5. Rypke Sierksma vergeleek Baudrillard met de glimlach van de Cheshire kat, *Seminar Ontwerp en theorie*, mei 1981 (R. Sierksma, Schrijvende torren). "Is de naam van Baudrillard dan niet meer dan de glimlach van de Cheshire kat?"
6. Umberto Barbieri & Cees Boekraad, *Kritiek en ontwerp, Proeven van architectuurkritiek*, *Sun-schrift* 169, 1982.